

Széchenyi István halála ábrázolási irányainak kezdetei

*„...önmaga hirdesse dicsőségét,
mint Memnon szobra...”
(Eötvös József)*

Tartalom

1. Bevezetés, a dolgozat tárgya és célkitűzései.....	2
2. A haláleset után közvetlenül megjelenő cikkek.....	5
2.1. Tudósítások.....	5
2.2. Az első emlékszövegek.....	7
2.2.1. Nemzetteremtés	8
2.2.2. Történelem, hős, hit.....	10
2.2.3. Végzet.....	12
2.3. Eötvös József: Széchenyi emlékbeszéd	12
3. Kecskeméthy Aurél és Falk Miksa	16
3.1. Sorszerűség. Utolsó évek szakaszolása.....	17
3.2. Széchenyi István betegségének megítélése.....	20
3.3. Az öngyilkossághoz vezető út	23
3.4. Széchenyi jelentősége	26
4. Gyulai Pál: Gróf Széchenyi István utolsó évei	27
5. Eötvös József magánlevele	29
6. Falk véleményének változása, Összeesküvés a döblingi tébolydában (1879).....	31
7. Befejezés.....	32
8. Bibliográfia	35
8.1. Források	35
8.2. Felhasznált irodalom.....	36
8.3. Tanulmányok	37
8.4. Levéltári kutatások.....	37
8.5. Elektronikus dokumentumok	37

1. Bevezetés, a dolgozat tárgya és célkitűzései

Széchenyi István halála a nemzetet, mint közösséget érintő esemény volt. A kollektív emlékezet elfogadta, és hosszú időn keresztül használta a témában írt első elbeszélések értelmező sugalmazásait. Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc megrázkódtatásaival, valamint az azt követő önkényuralmi időszak érzelmi hátterével, a múltra való emlékezés elkerülhetetlenül politikai érdekekkel telítődött. 1860 áprilisától ideológiai manipuláció kezdte el működtetni.¹

Széchenyi István halálának emlékezete abban a folyamatban vizsgálható, ahogyan az 1860-tól megjelent szövegek ábrázolási irányai formálódtak. A vizsgálódásom ennél fogva a halál után közvetlenül megjelent írásoktól kezdődik. Az első reakciókat a sajtó termelte ki, ezért szól dolgozatom első fele hírlapi cikkek tematikus bemutatásáról, ami Vízota Gyula Gyűjteményének² felhasználásával készült. Napjainkban az Akadémiai Könyvtár Kézirattára őrzi a gyűjtést.³ A megjelent szövegeket annak alapján válogattam, hogy azok összefüggő gondolatmenetet tárva fel, érdemben tárgyalják Széchenyi halálát. Két csoportot különböztettem meg a megismert szövegek alapján: tudósítások és nekrológok. E két kategória elsősorban műfaji megjelölés, de az elkülönítés tartalmuk alapján történt. A tudósítások adatközléseik miatt fontosak: hogyan közölték a hírt, milyen módon mutatták be a halál körülményeit, mennyiben keveredett a hírbe politikai felhang. Az ábrázolási irányokat nézve, a nekrológok ennél jóval beszédesebbek, hiszen emlékező szövegekként funkcionálnak. Széchenyi érdemeit és jellemző élet pillanatait villantják fel, és minden tekintetben a nagy ember magasztalása köré csoportosulnak érveik. A felhasznált források körén lehetne még bővíteni, de a Vízota-Gyűjteményben található nagy mennyiségű nekrológok alapján biztosan állítható, hogy egységes Széchenyi képet alkotnak ezen szövegek. A vizsgálati módszer ezért esett arra a megoldásra, hogy egy-egy következetes gondolatkört leíró szövegeket emeljem ki, és példájukon keresztül utaljak a más cikkekben talált hasonló érvelésekre.

¹Pletl Rita: A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa. Bp., 2005. 6-7.

²Vízota Gyula Gyűjteménye, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárának Széchenyi-Gyűjtemény

³Gróf Széchenyi István minden írása. [CD-kiadvány] Logod Bt. 2001.

Széchenyi haláláról szóló szövegeket már a kezdetektől fogva jellemezte egyfajta torzulás, ami prekoncepciókkal látta el az esemény megítélését. Lackó Mihály, *Széchenyi elájul, Pszichotörténeti tanulmányok* c. tanulmánykötetében vezeti be azt a két elbeszélői hagyományt, amely jelentős segítséget jelentett az elemzett szövegek tartalmi kategorizálásában. Az elbeszélések jellegét alapvetően befolyásolta Almási Balogh Pál, Széchenyi 1848 szeptemberi állapotának ismertetése, és Kemény Zsigmond a grófról írt jellemrajza.

Az orvos beszámolója a Közlönyben jelent meg, 1848. szeptember 20-án. Kiindulópontja az emberi természet és a politika kapcsolata.⁴ A kettő szoros kölcsönhatásban áll egymással és a lélek erős reakcióval válaszol a közélet történéseire. Ennek magyarázatát a hagyományt folytató elbeszélések, a pszichologizálás módszerével próbálják felszínre hozni. Széchenyi lelki életére előfeltevéseket állapítanak meg, hogy az események egy értelmezési keretben elhelyezhetők legyenek.

Ezt a történetközpontú és élményalapú elbeszélést kiegészítette, még a reformkorban elterjedt műfaj, a politikai jellemrajz. A retorikai elemeket tartalmazó leírás, az államférfiak szellemi egyéniségének ábrázolására törekszik. A státusférfi benne létezik és egyben szemben is áll korával, így morális végkicsengése van az elbeszélésnek.⁵ Ez a jellegzetesség Kemény Zsigmond 1851-ből való jellemrajza⁶ nyomán megy át a Széchenyiről való beszédbe és erősödik fel a lélektani tényező hangsúlyozása.⁷ Kemény nem tapasztalatokon nyugvó történetmondásra épít, hanem Széchenyi kettősnek ábrázolt személyiségére,⁸ amit a szív és az ész állandó küzdelmeként mutat be, egyetlen eszme, a haza érdekében. A nagy ember a hétköznapi józanész által megérthetetlen, érzelmein uralkodik esze által, amíg a mély krízis idején, egészen az összeomlásig jut.⁹ „...A szív, mellyről mondák, hogy hideg, meg tudott repedni, a honfájdalom miatt, s a számító ész, melly a politikai érzélgésnek üldözője volt, magát tépte szét, midőn a dicső, a szent érdekeket, mellyeket védett, megmenteni többé nem lehetett.”¹⁰

⁴Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Bp., 2001. 52.

⁵Uo. 78.

⁶Kemény Zsigmond: Széchenyi István. In: Magyar szónokok és statusférfiak. Politikai jellemrajzok. Szerk. Csengeri Antal. Pest, 1851.

⁷Lackó M., i.m. 79.

⁸Uo. 82.

⁹Uo. 80.

¹⁰Kemény Zs., i.m. 340.

Kemény megközelítésének még abban is nagy a hatása, hogy következtetéseket tett, a sikeres szervező és a korlátozott népszerűségű politikus között meghúzódó ellentét között.¹¹ A népszerűség és sikeresség kérdésnek legteljesebb kibontását Eötvös József teszi meg akadémiai emlékbeszédében.

Az ábrázolások jellege több mint hatvan évig nem változik, mivel a kiegyezés időszak erős Széchenyi-kultuszának, szüksége volt a lojalitás hangsúlyozására. A Széchenyi-ábrázolások egyszerű tartalmi sémát követnek: a zseniális reformer elveszíti irányító szerepét, az események irányíthatatlanná válása miatt, önmagát vádolja. Idegrendszere összeomlik, s haláláig elmeegógyintézetbe kerül. Tisztulási időszakában ismét politikai cselekvésbe kezd és megírja reformpolitikájának alapelveit: a birodalom és a dinasztia iránti lojalitását. Ezt a sémát, Kecskeméthy Aurél, 1866-ban publikált munkája felerősítette. *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála* c. könyv alapgondolata, hogy Széchenyi döblingi évei összefüggnek a 48 előtti életszakasszal.¹²

Dolgozatom második fele Kecskeméthy Aurél említett könyvét elemzi, a több tekintetben vele megegyező vonásokat mutató, Falk Miksa azonos című munkájával összehasonlítva. A Széchenyi-ábrázolások alapidokumentumairól van szó, a döblingi évek első írásos visszaemlékezései. A Lackó Mihály-féle modell szerint a körülmény-élmény alapú hagyományba illeszkednek. A könyvek felépítettsége már önmagában is beszédes, ezért nyugszik bemutatásuk is ezen az elven.

A két munkára való reakció bemutatását, egy-egy jellegzetes Széchenyi-ábrázolás segítségével teszem meg. Gyulai Pál Kecskeméthy ellentmondásos magyarázataira, építi, *Gróf Széchenyi István utolsó évei* című munkáját. Valódi kritikai szöveg, amelyben a szerző kísérletet tesz, Kemény elméletének realizálására. Falk könyvére, báró Eötvös József szolgáltatja a választ. Az 1866. október 6-án keletkező magánlevelet azért is fontos részletezni, mert mintegy kiegészíti, megmagyarázza Eötvös 1860 őszén elmondott Széchenyi-emlékbeszédét. Konkrétabb alapot ad Kemény Zsigmond jellemzéséhez is, és egy számvetőbb, nyíltabb szembenézést tesz lehetővé Széchenyi jellemével és emlékével.

¹¹Uo. 83.

¹²Pletl R., i.m. 10.

2. A haláleset után közvetlenül megjelenő cikkek

2.1. Tudósítások

A Pesti Hírnök áprilisi lapszámai igyekeztek a legfrissebb híreket leközzölni Széchenyi haláláról. 1860. április 12-én megjelent szám, hosszan taglalja a halálesethez kapcsolódó híreket. Számos lap cikkeiből idéz: Pest-Ofner Zeitung, Pester Lloyd. A német nyelvű lapok idézésével, a nagy halottal szembeni ellenérzéseket mutatja be. A szerkesztő lábjegyzetek beszúráásával igazítja ki a német tudósítások „elfogultságát”. Nemzeti érzésű megállapításokat tesz az eset körülményeiről, és a német tudósításokról. E szerint, a Széchenyi haláláról való beszéd már a kortársak esetében is politikai tettnek minősül. Mikor a szerkesztő kiemeli a német lapok negatívumait, nem is burkolt politikai és morális állásfoglalást tesz; ezt erősíti a rovaton belül található másik vitacikk. Az Ost-Deutsche Post tudósításának azon részét emeli ki a hír, amely elmondja, hogy „... gróf Széchenyi István, pisztolylövéssel véget vetett életének. (...) De... nagy részvéttel beszéltek e tárgyról, annál inkább, mivel ez öngyilkosság okai mindez óráig senki előtt sem világosak.” A német lap tényszerűnek tartja az öngyilkosságot, de mégis elbizonytalanító gesztussal indít, mert nem világos előtte a halál indoka. De olvassunk tovább az Ost-Deutsche Postból kiragadott idézetből (a sorok között is!):

„Elméjének állapota fölött sok ellenmondó nézet uralkodott.”

„... barátai azt erősítették, hogy némi exaltatio kivételével, mi több vagy kevesebb mértékben mindig sajátsága volt, (!) minden elme zavarából teljesen kigyógyult, s a tébolydában csupán szeszélyből, önfejűségből s politikából lakik...”

„A tragikus vég azonban, mit saját kezével idézett elő, azon alapos gyanításra vezet, hogy exaltatiójának komor pillanatokban még erősebbnek kellett lenni, mint az egészséges elmével összeegyeztethető.”¹³

A német cikk leírása Széchenyi elmeállapotát valóban mérlegelő gondolatmenet. Következétesen fejtegeti az örültség kérdését, de tényszerű információi nincsenek róla. Szoros logikai kapcsolatot feltételez az öngyilkosság és a betegség között: csakis elmebetegsége okán lehetett öngyilkos Széchenyi. A logikai kapcsolat feltételezése megengedi azt a lehetőséget, hogy ha az egyik tétel megdőlni, akkor a másik is érvényét veszíti, a gondolat kifuttatása, pedig kifordítható.

¹³Pesti Hírnök, 1860. április 12. Viszota Gyula Gyűjteményében, MTAK Mikrofilmtár Széchenyi-Gyűjtemény (MTAK KT. SZGY): K 307/50

A felfokozott érzelmi állapotban lévő, megrendült Pesti Hírnök az Ost-Deutsche Post tárgyilagos hozzáállása mögött is ellenséges nézőpontot lát. Utóbbi lap az Ein Blick szerzőjét látja benne, de az erkölcsi felmentést mégis megadja neki, mikor elismeri betegségét és kijelenti, hogy állapotát a hozzá közelállók politikai célokra felhasználták. Széchenyi politikai felelősségét, a döblingi környezetre hárítja, továbbá e társaságtól várja a halál körülményeinek megvilágítását is: *„Talán e környezetből közelebb, öngyilkossága indoklására vonatkozó adatokat fogunk kapni.”*¹⁴

A Pesti Hírnök, április 14-én megjelent száma ismételt vitacikket tartalmaz. A Fortschritt, osztrák lap tudósítását felhasználva kijelenti: a bécsi lapok hírei között ellentmondások találhatók:

*„Ha valaki e szerencsétlen esetet az intézet igazgatósága elővigyázatatlanságának lenne hajlandó felróni, akkor e vád azon egyszerű tény folytán elenyészne, Sz. már régidő óta teljesen felgyógyultnak tekintetett, sőt a hatóság is ilyennek ismeré el...”*¹⁵

A kijelentés ellentétes a két nappal korábban megjelent Ost-Deutsche Post véleményével. A vélemény visszhangot kap az Oesterreichische Zeitung hasábjain is: *„A tébolydában ... inkább bérloői minőségben s nem mint beteg lakott...”*¹⁶

Az álláspont a következő: Széchenyi István több évi betegsége után felépült és öngyilkosságát tiszta fejjel követte el. Az olvasott cikkek alapján a halál után megjelent lapok álláspontjában rengeteg az ellentmondás és a találgatás. Ezt bizonyítja, a Pesti Hírnök által bemutatott következő lap, az Allgemeine W. Med. Zeitung is. A boncolásról és a golyó behatolási helyéről eltérő információkat nyújt, mint az addig megjelent hírlapok. A Pesti Hírnök tovább bizonyítja az ellentmondások sorát a német lapokban: *„A Prag. Ztg. Azon indokokra nézve, melyek gr. Széchenyit e szomorú tett végrehajtására vitték, megjegyzi, hogy még teljes bizonytalanság uralkodik.”*¹⁷

A betegség mérlegelése mellett, híradások mások fontos szegmense a felelősök keresése. Dr. Görgen nyilatkozata a Morgen-Postban és a nyilvánosság elé tárt, több Széchenyi által írt magánlevélről az április 15-i Pesti Hírnök tájékoztat. Az orvos gyors reakciót adott, mivel a hatóságok vizsgálták a halál körülményeit, és magát az intézetigazgatót is felelősségre vonták. *„... Dr. Görgen, ártatlansága bizonyíthatása miatt fészkelődve, a leggyengédtelenebb módon oly levelek közléséhez folyamodott, miket helyesebb leendett*

¹⁴Pesti Hírnök, 1860. április 12. MTAK KT. SZGY K 307/50

¹⁵Pesti Hírnök, 1860. április 14. MTAK KT. SZGY K 307/52

¹⁶Uo.

¹⁷Uo.

annak idejében az üdvözültnék családjával közleni.”¹⁸ Az igazgató nyilatkozattételének okait a Pesti Hírnök elítéli, mivel azzal a nagy halottnak járó kegyelet ellen vét. Feloldhatatlan bűne, hogy még a haláleset vizsgálatának befejezése előtt közzétette a leveleket, még hozzá hiábavalóan, hiszen azok alapján sem eldönthető, hogy Széchenyi valóban őrült lett volna.

A *'Görgen intézete és Széchenyi'* című cikk eredetileg az Oesterreichische Zeitung, 89. számában jelent meg de a Pesti Hírnök április 18-án újra leköszölte. Görgen felelősségét teljesen elhárítja, mivel nem fogadja el, hogy Széchenyi beteg lett volna. A lap szerint ezzel a ténnyel mindenki tisztában volt: *„A kormány, (...) nem voná kétségbe teljes lelkierejét, de elég humanus szellemű volt (...) Azon tényből, hogy Széchenyi a döblingi intézetbe vonult vissza, a közösség nem következteté szükségesképen, tébolyodását”*. Az 1848-as események csak ürügyként szolgáltak a menhelyre távozásban.¹⁹

Két nappal később a Pesti Hírnök erre válaszul Görgen szerepét feszegetve, nyomtatékosan ismétli a szanatóriumigazgató véleményét, miszerint Széchenyi beteg volt, és öngyilkossági mániában szenvedett. Az orvost ezért terheli a felelősség, amelynek következményei súlyosak. A lap idézi az 1813. november 26-án kelt, udvari kancellári rendeletet, mely kimondja, hogy a tébolydák igazgatói mindazon sérülésekért, melyeket az őrült magán, vagy másokon elkövet, felelős. Pénz vagy börtönbüntetéssel sújtható ez a vétség.²⁰

2.2. Az első emlékszövegek

A tudósítások mellett az emlékszövegek alkotják a második nagy csoportot, a halál után közvetlenül megjelent cikkek között. Ezen szövegek közös nevezője, hogy jellegzetes szimbolikus hívószavakat használnak. Igyekszem kiemelni a szimbólumhasználatban rejlő legmélyebb rétegeket. A metaforikus szinten létrejövő kapcsolatok behálózzák az elemzett nekrológokat és kapcsolatot teremtenek a kisebb szerkezeti részek között is. Egy nemzeti-keresztény erkölcsi értékrend talaján állva, a helyes életet és gondolkodást igyekeznek bemutatni a nemzet számára.

¹⁸Pesti Hírnök, 1860. április 17. MTAK KT. SZGY K 307/54

¹⁹Pesti Hírnök, 1860. április 18. MTAK KT. SZGY K 307/55

²⁰Pesti Hírnök, 1860. április 20. MTAK KT. SZGY K 307/57

2.2.1. Nemzetteremtés

Klasszikus emlékező szöveg, a nagy embert dicsőítő, szinte már szentimentális, írás Rózsaági Antalé a Képes Családi Lap hasábjain.

„A nagy Széchenyi sujtó halála felett nyilatkozott mély fájdalom oly általános és oly mérhetetlen nagy, hogy mintegy vigasztalásul is szolgálhat arra nézve, hogy a dicső elhunytnek működése nem esett termékenytelen földbe, amennyiben sajgó fájdalomunkban nemcsak a veszteség nagysága, de az elismerés bizonyítványa és a folytatás reménye van kifejezve: mert ha a növendékek a nagy mester hátrahagyott művei körül csoportozva, ezeknek szépségében és maradandó becsében sirva keresnek vigasztalást és némi kárpótlást a szeretett tanár veszteségeért, meglehetünk győződve, hogy a tanok, melyeket hirdetett, igazak voltak, az igaz pedig fölötte áll az enyészetnek.”²¹

Minden jelző annak az egyetlen cél érdekében van felhasználva, hogy kitörölhetetlenné tegye a megkérdőjelezhetetlent: gróf Széchenyi István nagyságát. A jelen tragikumát enyhíteni igyekszik a múlt nagyszerű örökségének jövőbe való átmentésével. Ugyanílyen jelentésben használja Beöthy Zsigmond is az „örökre élni fog” állandósult szókapcsolatot: *„Örökre élni fog./Míg e földön magyar lesz,/S egy magyar szív dobog.”²²*

A magyar ember ápolja az örökséget, míg csak él. Nemes cselekedete és egyben kötelessége is ez a nemzetnek, megszületésének és fennmaradásának legfőbb záloga: *„...egy gyászban nem a csüggedés, hanem a tettvágy ragadja meg keblünket, mert a tettek emberének letünése egy nemzetre hagyta hátra hazafi küzdelmének kötelességét.”²³*

A termékeny föld, illetve a tanár/mester-növendék motívum felerősíti Széchenyi szellemi kiemelkedőségét és segít őt végleg a „mindennapi” emberek felé elhelyezni, mint magánember, és mint államférfi felmagasztosul. A nemzet felemelkedésében játszott katalizátor szerepe erős hangsúlyokkal jelenik meg, ez a momentum adja meg az ő működésének lényegét, legfontosabb hagyatékát. Szinte kizárólagosan metaforákat és hasonlatokat alkalmaznak teremtő-tanító szerepének hangsúlyozására. Hasonló gondolattal más cikkekben is előfordul a nemzet teremtő Széchenyi kép: *„Őt ismerte a magyar nemzet, mint édesapját.”²⁴*

²¹Képes Családi Lap, 1860. április 19. MTAK KT. SZGY K 307/19

²²Nefejejts, 1860. június 17. MTAK KT. SZGY K 307/41

²³Kolozsvári Közlöny 1860. április 15. MTAK KT. SZGY K 307/22

²⁴Delejtű 1860. április 17. Pesty Frigyes cikke. MTAK KT. SZGY K 307/1

Személye és tevékenysége az emlékezés retorikáján keresztül hibanélkülivé emelkedik és ezen keresztül megteremtődik egy példa, melyet a magyarságnak, mint egységes nemzetnek követnie kell a haza tökéletesedésének érdekében. Tanulási folyamat egy életen át, ami lemérhető, látható a magyarság cselekedetein keresztül. A gyakorlati élet tekintetében is igaz ezen megállapítás, de az emlékszövegek jórészt inkább szellemi síkon értelmezik ezt a fajta tökéletesedést.

*„Széchenyi István a komoly tudományosságnak élt, az volt iránytűje, abban rejlik egész életének theoriája. Eszméért harcolt, eszméért halt meg. ... Valósítsuk eszméit tudományos művelődés által....”*²⁵ Delejtűből származó idézet átmenti Széchenyi tiszteletét a tudomány ápolásába, ami az öntökéletesítés ideáljának tovább élését is jelenti.

A cikk írója a nemzet anyagi erejének fejlesztését elválasztja a politikai, szellemi élet előmozdításától. Az anyagi érdekek előmozdításában játszott szerepéről a Képes Családi Lap ír. A nemzetgazdaság fontosságát felismerte Széchenyi, így olyan nagy államférfiak neveivel említhető együtt a neve, mint Montecuccoli vagy Richelieu. Minden hagyatéka a haza gyarapodásáért volt, így válik mindez Igazsággá, az igazság pedig fölötte áll az enyészetnek. *„Ezen vigasztalás edzi erőnket, nehogy a próbáltatás nehéz óráiban perczek alatt enyészszék azon buzditó tudat, melynek felébresztéséhez nem volt elég Széchenyi élete, de még megis kellett halnia érette.”*²⁶ A hazáért való egész életen át tartó küzdelem és maga az államférfi halála is ebben a kijelentésben kap értelmet, így válik előttünk Széchenyi mártírrá.

Az emlékszövegek néhány kulcsfogalom köré építik a szöveget. Leegyszerűsített fejtegetések ezek, nagy gondolati ugrásokkal. Értelmezési lehetőségük számos variációt rejt, a befogadó az érzelmi telítettséget kapja vissza. A lebegő, nagy szavakat, a kevés információt rejtő szöveg megköveteli a befogadótól a megértésükhöz szükséges egyéni gondolatokat.

²⁵Delejtű 1860. április 24. MTAK KT. SZGY K 307/2

²⁶Képes Családi Lap, 1860. április 19. MTAK KT. SZGY K 307/19

2.2.2. Történelem, hős, hit

A Pesti Hírnökben megjelent 'Örökség' c. cikkben szintén megjelenik az erkölcsösség talaján létező egység, mint nemzetkonceptió. Az író a nemzet halottjának nevezi, ezért a gyászban részt venni „...a nemzeti becsületben rejlő szent tartozás is, mert Hunyady János óta nagyobb magyart nem szült anya, nagyobb jótevőt nem veszített e hon.”²⁷ A hősök sorába való beemeléssel egy olyan elem bukkan fel, amely ugyanolyan jelentésben a Vasárnapi Újság lapjain is olvasható.²⁸ Széchenyi nemcsak megmentette a hatalmas csapástól a nemzetet, hanem új lendületet adott neki, ezért a legkiemelkedőbb történelmi személyiség, hős.

A történelemre való hivatkozás kifejezetten gyakran használt érvelési technika az emlékszövegekben, olyan értelemben, mint fő igazságtevő, az értékekről minden vélemény felett álló ítélőszék. „S a történet, mely (...) a múlt felett (...) hozza megvesztegethetlen ítéletét, – méltán fogja egykoron kérdezni, megérdemeltük-e birni a nagy embert, ki minden más nemzet dicsősége, boldogságának vezércsillaga leendett?”²⁹ Ítéletet mond a Történelem, Széchenyi munkásságának maradandóságáról, magáról a nemzetről.

A történelmi korszakolással emelhető ki legkiválóbban Széchenyi újszerű, példátlan tevékenysége. „... a jövő történetíró Széchenyi korával egy új időszakát számlálандja a magyar nemzet életének.”³⁰ Segít elhelyezni egy viszonyítási rendszerben, összehasonlítási alapot teremtve, másrészt pozitív jelen és jövőképet adni.

Az Ő elveinek elsajátítása jelenti az erkölcsös életet. „... igyekezzünk bátor fölemelkedéssel az elembe helyezni magunkat, mely által az emberi kebelben rejtő isteni szikra álmokórságba nem csak süllyed, de varázsa megnyitja előttünk az eget.”³¹ Eszméinek követése összefüggésben van az isteni törvényekkel, amely így a legmagasabbra emeli a gróf emlékeztét. Kapcsolódik a hithez, egy univerzális emberi törvényhez, egy felsőbb hatalomhoz.

²⁷Pesti Hírnök, 1860. április 17. MTAK KT. SZGY K 307/54

²⁸Vasárnapi Újság, 1860. április 15. MTAK KT. SZGY K 307/90

²⁹Pesti Hírnök, 1860. április 17. MTAK KT. SZGY K 307/54

³⁰Pesti Hírnök 1860. május 2. MTAK KT. SZGY K 307/68

³¹Delejtű, 1860. április 24. MTAK KT. SZGY K 307/2

A „bátor fölemelkedés” ehhez az isteni szférához való csatlakozásként is értelmezhető, de egyben ennek mikéntjét is rejti. Merni kell nagyot tenni, a nagy tettekhez. A zsenialitás merészsége együtt jelenik meg a haladás liberális eszméjével.

„- Legyen világosság! – szóla ő, a világműveltség tűzgócánál meggyújtva s szemünk elibe tartva a haladás vezéri fáklyáját...”

„Legyen egyenlőség! – szóla ő...”

„... csüggedés helyett haladjunk tovább is az ő szellemében!”³²

A retorikus szerkesztés ismételt üzenettel bír. Széchenyi szóla: „Legyen világosság!” újra egy példa az Ő teremtként való megjelenítésére, emberfeletti létezésére, halhatatlanságára.

A keresztény gondolati körbe illeszkedik az emlékezésnek ez a megközelítése, főleg amikor a nemzet prófétájaként emlegetik őt. Mindezt még kifejezőbbé tehetik fontos művekből való átvételekkel, melynek legszebb példája a Jeremiás siralmából vett idézet:

„Hullanak az erősek hullanak a nagyok,

Hullanak Jeruzsálem a te fiaid.”³³

A borzalmas gyász, az isteni irgalomért való könyörgés ez, ahol a nemzet fiai halnak meg önfeláldozásukban. Emlékeztessen, miként Jézus szenvedéseire. Széchenyi nemzeti szentként való tisztelete, a nemzeti jelkép, a Szózatból való idézettel is alátámasztható: *„A sírt, hol ő most sülyedt el, népek veszik körül, s az ember millióinak szemében gyászköny ül.”³⁴*

A gyász érzete, tehát több elemmel összekapcsolódva jelenik meg. Nemzet, mint összetartó, kerek egész közösség megszólítása, a továbblépést előmozdító isteni gondviselésbe vetett hit, a múltra való hivatkozás. A sorból érdemes kiemelni az imát, hiszen letisztult formában adja vissza a lesújtó érzelmi telítettséget és a bűn alóli igaz feloldozás lehetőségét. Az ilyen magasfokra tornáztatott magasztalás következménye, hogy az „átlagember” tömegéből kiemeli a történelmi személyt. A második következmény ebből egyenesen látszik: elveszíti emberi esendőségét, hibákat nem követ, nem követhet el.

³²Napkelet 1860. április 15. MTAK KT. SZGY K 307/37

³³Kolozsvári Közlöny 1860. április 12. MTAK KT. SZGY K 307/21

³⁴Delejtű 1860. április 17. MTAK KT. SZGY K 307/1

2.2.3. Végzet

A Vasárnapi Újság a legjelentősebb kérdéssel próbál szembenézni: a móddal, amellyel Széchenyi véget vetett életének. Erőszakos halált halt önmaga elhatározásából, ezzel a közvéleménynek nehéz volt szembesülnie. A Képes Családi Lap példáján keresztül felmerülhetett már az elképzelés, hogy halála értelmezhető a hazáért való küzdelem utolsó elementáris erejű önfeláldozásként, illetve a rendszer elleni hazafiúi tiltakozásként is. E felfogás szerint életének és halálának azonos magasztos céljai voltak.

A Vasárnapi Újságban az öngyilkosság bűne alól felmentő gesztusok vannak. Széchenyi nem hétköznapi ember volt, magasztossá vált már életében, „*Oly magassá tette magát élve*” hogy „*emberi fogalmak köznapi mértékei kicsinyek arra, hogy ő róla ítéletet hozhassunk.*”³⁵ A Széchenyiről való gondolkodáshoz e szerint nem tartozik hozzá, hogy megítéljük őt és halálát. Ha létezik mértékrendszer, amely alkalmas az ő tetteit mérlegelni, az soha nem elérhető ember számára. „... *halhatatlanságából csak egy hiányzott még: a halál; – azt nem kerülgeté: – eléje ment.*”³⁶

Életében is teljes tisztelet övezte, és örökérvényű elveket fektetett le munkássága. Sorsa, végzete vette el közölünk, hétköznapi ésszel nem belátható szenvedései. A múltba temetett érzések mellé helyezte magát, megnyugvást keresve. „... *odatért, a hol örökké élnek.*” A remény, az értékek maradandósága, az örökérvényűség, melyen nem változtathat ember, enyhít a gyász fájdalmának feszítő érzésén.

2.3. Eötvös József: Széchenyi emlékbeszéd³⁷

Az Akadémia külön gyászünnepet tartott 1860 őszén, melynek második napján, október 13-án mondta el Eötvös József emlékbeszédét.³⁸ Nagy szellemi munka és elvi megfontolás feküdt a beszédben,³⁹ amely eleget tesz az akadémiai szónoklat elvárásainak; nagy vonásokkal rajzolt, eszmékben és érzésekben gazdag, költői retorikával előadott beszéd. Megközelítése és egyénített látásmódja azonban eltér a magasztaló emlékszövegtől.

³⁵Vasárnapi Újság, 1860. április 15. MTAK KT. SZGY K 307/90

³⁶Uo.

³⁷Eötvös József: Gróf Széchenyi István. Eötvös József munkái. XIV. k. Emlék és ünnepi beszédei. 3. kiadás. Ráth Mór, Bp. 1893.

³⁸Oltványi Ambrus előszava. In: Eötvös József: Levelek. Szerk.: Oltványi Ambrus. Bp., 1976. 31.

³⁹Eötvös- Vachott Sándornéhoz, 1860. szeptember 11. Eötvös J., Levelek. 323.

Eötvös személyes kapcsolatot ápolt Széchenyivel, amit levelezéseik is mutatnak. Hozzá kell tenni viszont, hogy a Döblingben élő gróffal már nem tartotta a kapcsolatot, ami addig is politikai jellegű volt.

Kemény Zsigmond kérdésfelvetése nagy hatást gyakorolt Eötvösre: a tehetséges szervező és vállalkozó, hogyan válhatott népszerűtlenné és magányossá? Beszéde többnyire e kérdésre keresi a választ.

Eötvös az emlékezet legfontosabb funkciójának érzelmes kinyilatkoztatásával kezdi: a történeti-érzelmi közösség alapján megtermett nemzeti egységet fejezi ki. *„Ha a népek életében nincsen fontosabb pillanat azoknál, midőn közös érzelemtől áthatva nemzeti egységek tiszta öntudatára emelkednek: akkor, tisztelt gyülekezet, a férfiúnak halála, kinek emlékére összegyűltünk, időszakot fog képezni történetünkben.”*⁴⁰

A hírlapok emlékszövegeihez hasonló érzelmi töltet, itt is megfigyelhető. Közérzés a gyász, egyesítő erővel bír és ez Széchenyi tényleges öröksége.

Széchenyiről csak az arra méltók szólhatnak: *„...de hol van, ki annak méltóan megfelelni képes legyen?”*⁴¹ Eötvös megteszi azt a szónoki gesztust, hogy kijelenti: mélyen átérzi az elvárásokat szónoklata felé, és megtiszteltetésnek veszi e feladatot, majd összegzi beszédének célját és lényegét.

*„...tőlem több kíváncsi, mint hogy beszédemben kizárólag azon érdemeket soroljam el, melyeket a nagy elhunyt intézetünk alapítása s hosszú vezetése által magának szerzett; csak ha jellemének s összes működésének méltó képét állithatnám fel szebbítés nélkül, de híven, hogy nagy emléke világosan állva előttünk, önmaga hirdesse dicsőségét, mint Memnon szobra...”*⁴²

Kinyilatkozza, hogy a feladat túlságosan nagy, a keretek szűkek. Úgy értelmezi feladatát, hogy a valódi jellemet kell bemutatnia, szebbítés és elhallgatás nélkül. Széchenyi képének meg kell felelnie az egykor élt valós személyiségnek. Az emlékezet csak erre a valós képre épülhet rá, nem egy megkonstruált mítoszra.

Eötvös kortársként emeli ki saját szerepét és ezt a pozíciót viszi végig. Maga is része volt Széchenyi életének, több szituációban is egyaránt érdekeltek voltak: *„Alakja nagyobb (...) s a küzdelmek, melyek között élete lefolyt, melyekben majd oldalánál majd ellenei közt részt vettünk, újabbak, semhogy azokról mi hozzunk igazságos ítéletet”.*

⁴⁰Eötvös J., Gróf Széchenyi István, 115.

⁴¹Uo.

⁴²Uo. 116-117.

Politikai és emberi tekintetben Eötvös mégis ítéletet alkot; ezért mondja, hogy csak a jövő fogja kimondani az igazságot.

Valódi genezis történetet ír le. A politikai reformhajlandóság hagyománya az 1791-es országgyűléstől indult, a nemzeti mozgalom születése Kazinczy és kortársainak érdeme, mégis az 1825-ös országgyűlés a történelmi korszakhatár. Ettől a ponttól az alkotmányos és nemzetiségi fejlődés megszakítatlanul fejlődik. *„E fontos, a haza egész jövőjére elhatározó pillanatban lépett föl Széchenyi István a közéleti pályán”.*⁴³ A feladat nem kevesebb volt, mint *„Haladni a civilizatio ösvényén, (...) Kivívni a XVIII-ik század eszméit...”.*⁴⁴ Széchenyi felismerte, hogy a nemzet kezében tartja sorsát, csak remény kell. A különböző alapítások esetében Eötvös csak a példateremtő szerepet hagyja meg neki, akárcsak az alkotmány védelmezésénél, mivel utána a rendszer önműködővé vált. A korszak így csak közvetve köszönheti haladását Széchenyinek. *„Egy nemzet megújulása egyes embernek műve nem lehet; s ha Széchenyi törekvéseit siker követte, az annak köszönhető, mert a bátor újító buzgó támogatókra talált...”*⁴⁵ *Egy nemzetnek újjászületése csak egy egész nemzetnek műve...”*⁴⁶

Az emlékbeszédben eddig is lebegtetett kritika most indul be. Eötvös szerint, ha kizárólag Széchenyi lépéseit nézzük, akkor nem következetes életutat látunk, ezért figyelni inkább elvhűségét. Nyilvános életében elsőbbséget élveztek a szellemi feladatok, amik előkészítették a gyakorlati tevékenységet. Túlgondolt, óvatos következtetésekre is juthatott, amiket a közvélemény nem érthetett meg, ezért történt meg elmagányosodása, jellemhibái mellett, amikről Eötvös nyíltan beszél. *„Széchenyiben voltak hibák s voltak nagy tulajdonok, mik azon közvetetlen befolyásnak útjában álltak, melyet egyesek tömegekre gyakorolnak...”*⁴⁷

Széchenyi sajátságos helyzetbe került életének utolsó szakaszában: a nemzet tizenöt éven keresztül követte, elveit sem változtatta, mégis senkihez sem hasonlíthatóan elszigetelődött, noha az események őt igazolták. Taktikájához a végsőkéig ragaszkodott, és mélyen fájt neki népszerűtlensége. *„Neki a népszerűség... hosszú fáradságának legszebb, mert megérdemlett, jutalmát látta...”*⁴⁸

Befolyása azonban mindig töretlen maradt, ugyanis senki nem kételkedett hazafiságában: *„Ez azon kapocs, mely közte s a nemzet között mindig létezett.”*⁴⁹ Széchenyi valódi tehetsége a nagy eszme általi elragadtatottság volt. Az annak való feltétel nélküli

⁴³Uo. 118.

⁴⁴Uo. 123.

⁴⁵Uo. 140.

⁴⁶Uo. 148.

⁴⁷Uo. 140-141.

⁴⁸Uo. 144.

⁴⁹Uo. 129.

alárendelődés kimondásával mutatja meg Eötvös, Széchenyi emberi arcát „... *habár a hideg megfontoló észnek nálánál nagyobb magasztalója nem volt... mégis talán soha nem volt férfiú, ki... élete végéig oly egészen érzelmeinek hatalma alatt állt volna, mint épen ő.*”⁵⁰

A napi politikai gyakorlaton túlmenő célt tűzött ki maga elé, és ezért a pártok körén kívül rekedt. Nem vette figyelembe emellett, a nemzeti mozgalom tulajdonságait, hogy az egyre gyorsul, ő ennek ellenére egyre csak mérsékelni akarta azt. „... *oly mozgalomnál, melyben az egész nemzet részt vesz... szenvedélyekre hatás nélkül nem maradhat, minden egyes lépést előre kiszámítani nem áll hatalmunkban; hogy azon ildomosságot, (...) egy egész néptől várni nem lehet (...) kétségen kívül Széchenyi hibázott, midőn ezt követelte...*”⁵¹

Az elért eredmények nagysága meggyőzte őt, hogy az agitáció korszaka lezárult és esetleges folytatása a hazát veszélyezteti. Eötvös legfőbb kritikája itt csúcsosodik ki. Felteszi a legfontosabb kérdést, majd nyitva hagyja a választ, ezzel nyilvánítva ki ítéletét: „*Helyes volt-e ezen nézet vagy nem, alaposak voltak-e azon aggodalmak, melyeket az ország állapotára nézve már 1841-ben kifejezett? Annak megítélését másokra hagyom.*”⁵²

Ne feledjük, hogy az 1841-ben kirobbanó Kelet népe-vitában, Eötvös Kossuth véleményét teszi magáévá, s előbb levélben próbálja meggyőzni Széchenyit, Kossuth megtámadásának célszerűtlen voltáról, majd röpiratban védi meg a vádakkal szemben.⁵³

Széchenyi tévedett, mikor a mozgalomban a forradalom előjeleit látta, de mégis állandó félelme attól, érthetővé teszi 1848-as összeomlását. Eötvös azt mondja, hogy Széchenyi már régen megszállottsággal vitte a haza fogalmának túlelmélését „... *évek óta a haza volt tárgya minden gondolatainak, ez a sarkpont, mely körül világát fölépíté, s midőn az megrendült, összedőlt minden egyéb...*”⁵⁴

Az 1848 utáni évekről Eötvös hallgat. Nincsenek információi róla és nem is illeszkedett szövegének koncepciójába: „... *hadd hallgassak az évekről, melyeket távol tőlünk a magányban töltött*”⁵⁵ Nem tartja már számottevőnek utolsó éveit. Széchenyi őrzött még magában egykori nagyságából egy kis részt, de jelképes értékű élete nem hasonlítható az 1848 előttihez. „*A dicső épület, mely romokba dőlt, nem aljasodik le, s töredékeiben is megtartja egykori nagyságának bélyegét...*”⁵⁶

⁵⁰Uo. 127.

⁵¹Uo. 143.

⁵²Uo. 146.

⁵³Eötvös- gróf Széchenyi Istvánhoz, 1841. március 1. Eötvös József: Levelek. 135-138.

⁵⁴Eötvös József: Gróf Széchenyi István, 146.

⁵⁵Uo. 147.

⁵⁶Uo.

Eötvös emlékbeszéde visszatér az emlékszövegek megszokott sémájához és a fő üzenete az örökség méltó folytatása. Széchenyit a kezdetektől fogva tiszteli, de az emlékbeszédből kiderült, hogy emberileg sohasem tudott iránta felmelegedni: hiányolta egyéniségéből a spontán emberszeretet és gyöngédséget.⁵⁷

3. Kecskeméthy Aurél és Falk Miksa

A két újságíró-értelmiségi visszaemlékezése kiemelkedő mérföldkönek tekinthető a Széchenyre való emlékezésben. Óriási hatást tettek az e témáról készült későbbi elbeszélésekre, érvanyagukkal, jelenetszerű, anekdotikus epizódjaikkal. Mindketten saját élményanyagra támaszkodnak, mely kötődik a Kemény Zsigmond által teremtett hagyományhoz. Kecskeméthy hivatkozik rá, míg Falk bevezetőjét Kemény esszéjéből és Arany Széchenyi-ódájából meríti.⁵⁸ Műveiket az összehasonlítás módszerével mutatom be.

A két mű keletkezése hasonló körülmények között zajlott le. Az Falk és Kecskeméthy újságírói működése elvi meggyőződés nélkül is működött. Főleg utóbbira jellemző a feltétlen érvényesülési vágy. „Élni vágyott, erősen, egészen élni, kiélni a maga életét, teljesen kiélni, érvényesíteni a benne szunnyadó kiváló erőket.”⁵⁹

1854-ben császári-királyi rendőrbiztossá nevezték ki a sajtóhivatalba.⁶⁰ A tevékenysége és előmenetele ellenére a rendszert ő sem szerette. Falk szilárdabb liberális elveket vallott és a magyar nemzeti törekvésekkel is nyíltabban rokonszenvezett.⁶¹

Kecskeméthy 1857 nyarán látogatott ki először Döblingbe.⁶² Falk Miksa 1859 októberétől tett látogatásokat.⁶³ Az ő segítségük is szükséges volt ahhoz, hogy Döblingben kialakuljon az önkényuralommal szemben álló sajtóközpont.

Falk Miksa 1866-ban német nyelven írta az *Oesterreichische Revue* című folyóirat felkérésére, az életrajzi esszét, amit 1868-ban magyarra lefordítva *Gróf Széchenyi István és kora* címmel adtak ki. A munka utolsó évekről szóló zárófejezete, számos elemében ismétli a Pest-Ofner Zeitung 1860. április 17-én, majd a Győri Közlönyben már 1860. április 22-én megjelenteket. A rész önállóan is megjelent 1884-ben *Gróf Széchenyi István utolsó évei és*

⁵⁷Eötvös József: Levelek, 20.

⁵⁸Pletl R., i.m. 53.

⁵⁹Rózsa Miklós Bevezető tanulmánya. In: Kecskeméthy Aurél: Napló. 1851-1878. Szerk.: Rózsa Miklós. Bp., 1909. XI.

⁶⁰Gergely András előszava, In: Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála 1849-1860. 1987. 10.

⁶¹Uo. 18.

⁶²Uo. 16.

⁶³Oltványi Ambrus utószava. In: Falk Miksa: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. Bp., 1984. 114.

halála címen, majd kiegészült 1879-ben egy pár oldalas beszámolóval (*Összeesküvés a döblingi tébolydában*).⁶⁴

Kecskeméthy Aurél 1866-ban Pest-Budán írt visszaemlékezése (*Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála, 1849-1860*) megbízható és élményszerű tudósítás Széchenyi utolsó éveiről. Mértéktartóbban bánik a nagy ember méltatásával, mint Falk. Műve műfajilag élménybeszámolót, emlékiratot, riportot, lélekrajzot, esszét is egyesít.⁶⁵

3.1. Sorszerűség. Utolsó évek szakaszolása

A két tárgyalt munka Széchenyi Döblingben eltöltött éveire vonatkozó kérdésekre keresi a választ. Milyen volt a gróf élete az intézetben? Milyen lelkiállapotban volt? Milyen okok vezettek halálához?

A két elbeszélés ezért egy bizonyos fajta jelleggel igyekszik ellátni a döblingi éveket. Széchenyi reformkori életével hasonlítják össze ezt az életszakaszt. A 1848 nyarán végbement folyamatok egyértelműen két részre osztják Széchenyi István életét, időben és minőségileg is.

Az említett változást mindkét szerző, a sorsszerűség motívumával fejezi ki, kiváltképp Falk, aki egész bevezető fejezetét erre építi fel. Széchenyi utolsó éveit idillibbnak, kevésbé problémásnak látja, mint a 1848 előtti éveket. Beszűkült az élettere, önmagával küzdött, ami kevésbé látványos a napi politizálással összevetve.

A sorszerűség abban fejeződik ki, hogy a gróf tragédiája nem a külső körülmények között keresendő, hanem lelkiületében, ami eleve adott és megváltoztathatatlan. Széchenyi sorsa saját szelleme ellentmondásosságának megélésében van, ezért nem tekinthetők a döblingi évek lelkiületének tetőpontjának. Tragikumát költői képsorban ragadja meg Arany János motívumával: „... az oltár összedőlt, melyen a szent tűz lobogott, s beborította romjaival, de e tűz, habár kívülről egy ideig nem is volt látható, tovább égett a romok alatt, hogy végre hatalmasan felcsapjon az omladékok közül!”.⁶⁶ Falknál a sorszerűség szemléltető eszközként van jelen, erős az esztétikai funkciója, jelképes jelentése.

Kecskeméthy szintén felhasználta a sors motívumát, de nála nagyobb a magyarázó ereje. Nem szűkíti le Széchenyi lelkiületére, hanem a személy egyik legfontosabb attribútumaként kezeli, amely elemi erejű végzetes hatást képes gyakorolni környezetére is: „Egyébiránt a Széchenyivel való érintkezés, személyével való közelebbi viszony mintegy sorsszerű (fatalus) volt. Kevésnek hozott szerencsét; s megdöbbszentőn s rejtélyszerűen sokaknak

⁶⁴Oltványi A., utószava. 114-116.

⁶⁵Gergely A. előszava, 23-24.

⁶⁶Falk Miksa: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. Bp., 1984. 7-8.

szerencsétlenséget, ha nem is okozá közvetve vagy közvetlenül, de mintegy maga orbitájába (körületébe) rántá.”⁶⁷

A sorszerűsége állandó jelleg személyiségében, ezért nem lehet különválasztani az 1848 előtti és utáni éveket, sőt a helyes kép kialakítása érdekében össze kell egyeztetni egymással az életszakaszokat. „... az öreg és beteg Széchenyi nem képez ugrást a 48 előtti Széchenyiről. Van köztük összefüggés, mind egészséges, mind kóros tulajdonságokban – annyira, hogy egyik a másikat némileg megmagyarázza, s az egész rendkívüli embernek fogalmát kiegészíti.”⁶⁸

Falk ezután fordít a nézőpontján és Széchenyi cselekedeteit múltba helyezi, olyan értelemben, hogy a múltból táplálkozott egész jelenvaló személye. „Széchenyi távol volt, a jelen eseményeibe már nem avatkozott be, működése a múlthoz tartozott...”⁶⁹ Az „emberek” tovább éltek az eseményekkel, míg Széchenyi velük szemben, a múltban élt és maradt. „... nem lehetett a csatateren a holtak közt találni, sem a börtön magányában, mert az másnemű magányban szenvedett...”⁷⁰ A magány ilyen kifejezése segít Széchenyit pozícionálni. A társadalmon kívül helyezkedik el, egyedül éli meg emberi mértékkel nem kifejezhető tragédiáját.

Ilyen előzmények után Kecskeméthy behozza a diskurzusba a döblingi élet szakaszolását. Valójában ezzel próbál választ adni a közvélemény által felvetett kérdésekre. „Ottlétének első napjai és hete borzasztók lehettek. Izgatott idegei, őrvöngésig fokozott képzelődése, önvádjai, lelkifurdalásai, leírhatatlan félelmei (...) A zaj néhány hét múlva elnémult. (...) Tompa fásultság állt helyébe, s teljes közöny a világ iránt.”⁷¹ „Ezen állathoz közelítő állapot pár évig tartott, míg a kór önmagát kimeríté.”⁷² „1852-53-ban állt be e fordulat.”⁷³ Kecskeméthy munkájának felépítettsége is jól mutatja Széchenyi állapotváltozásait. Külön fejezeteket szentel az 1848-tól kezdődő periódusnak és külön tárgyalja az 1853-tól 1860 márciusáig terjedő időszakot. Az utolsó szakasz, 1860. március 3-tól kezdődik, és az öngyilkosságig vezet.

⁶⁷Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála 1849-1860. Bp., 1987. 173.

⁶⁸Uo. 184.

⁶⁹Falk M., i.m.10.

⁷⁰Uo.

⁷¹Kecskeméthy A., i.m.55.

⁷²Uo. 56.

⁷³Uo. 58.

Falk Miksa a döblingi évek szakaszolásába már belemossa a kérdést, hogy Széchenyi örült volt-e valójában. Kecskeméthy érvelését félrevezetőnek tartja, mert ha a 48 előtti és utáni lelkiállapot között a párhuzamokat domborítjuk ki vagy örült volt Széchenyi vagy soha. *„Kecskeméthy Aurél, (...) csak ama nagyon is kevésbé fölvilágosító következtetésre jut: „Széchenyi már egészséges korában is rejtély volt. Utolsó tízévi állapotára pediglen nincs elnevezésünk a szótárban.”*⁷⁴

Falk szerint az ilyen módon felállított kérdés eldönthetetlen, mert maguk a tények ellentmondásosak. Az értelmezés megkönnyítésére behozza a diskurzusba a lelki fázisok váltakozásának teóriáját. Egyértelműen elhatárolja egymástól a szakaszokat, és időben is máshol helyezi el a határokat. 1848. szeptember 7-től, egészen 1851 augusztusáig az önvádak a meghatározóak. 1851 nyarától 1856 tavaszáig, a csöndes rezignáltság következett, és 1856 februárjától Széchenyi visszatért a politikai cselekvéshez.

A kérdés ilyen módon való lezárása azt közvetíti, hogy el kell fogadni: nem történt olyan korabeli vizsgálat, mely minden kétséget kizáróan meghatározná Széchenyi idegállapotát. Széchenyi leveleire és könyveire hivatkozva állítja Falk, hogy 48 előtt folyamatosan gyengült Széchenyi szervezete, amit ő maga is érzett. *„... az erre való hajlam Széchenyi egész lényében régóta megvolt...”*⁷⁵ Falk összehasonlítja Széchenyit Deákkal, és bizonyítja, utóbbi egészséges teste kibírta a ránehezedő súlyt, míg Széchenyi legyengült szervezete nem állta ki a nyomást. Falk rekonstruálni próbálja Széchenyi állapotának romlási stádiumait, s kijelenti, hogy lelki és testi szenvedései szoros egymásra hatása volt az általános leromlás okozója. Kecskeméthy az összehasonlítást Széchenyi kivételességének bizonyítására használja:

*„Széchenyi teste és lelke csak leroskadott – ahol másé megtört volna. Ő elájult – hol más meghalt volna. Meggörnyedt – de nem tört meg. Lassankint fölemelé ő magát.”*⁷⁶

A minkét újságíró ugyanarra a gondolatra futtatja ki gondolatmenetét: Széchenyi életcélja a hazájának felvirágoztatása, melynek balsorsa miatt, beteges képzelődésének legnyilvánvalóbb jeleként, önmagát vádolta. A haza és önmaga sorsának ilyen szoros párhuzama, már 1848 előtt is tapasztalható volt, az intézetbe kerüléskor, pedig mániává fokozódott.

⁷⁴Falk M., i.m. 11-12.

⁷⁵Uo. 13.

⁷⁶Kecskeméthy, A., i.m. 58.

3.2. Széchenyi István betegségének megítélése

„Őrült? Nem őrült? Furcsa kérdés, mely félig-meddig magában foglalja már a tagadó feleletet, oly kérdés, melyet határozottan senki sem oldott még meg, s ily alakban nem is lehet megoldani”.⁷⁷

Falk szükségét érzi egy gondolatkör végigfuttatásának Széchenyi örülségéről. Ő maga háritja a konkrét állásfoglalást, bár hajlamos a döblingi első szakaszt a tébolyodottság időszakaként kezelni. A következő években gyógyultnak tartja Széchenyit, aki halál előtt ismét elborult. Ha a körülmények nem játszanak ellene, az október 20-i fordulat után otthagya volna az intézetet.

Falk egy moralizáló-pszichologizáló magyarázatot igyekszik adni Széchenyi halálára. Az író különválasztja a testet és a lelket, utal arra, hogy egyik a másik nélkül is létezhet.⁷⁸ Általa többször használt kulcsszó a hiába való küzdelem a végzet ellen, ami azt jelenti, hogy lelkialkatából fakadóan szükségszerűen végződött katasztrófával Széchenyi élete.

Kecskeméthy jóval egyértelműben és kifejtettebben írja le álláspontját az örülség kérdéséről, és az utolsó évek értékelése is más felütésű: „... *Széchenyi életének utolsó évei – kevés derült pillanatot leszámítva – csak gyászos tengődés valának*”.⁷⁹ Ezt a megállapítást annak alapján teszi, hogy Széchenyi sorsa, a haza sorsa nem vett pozitív irányt, így maga a betegség sem múlhatott el soha. Kecskeméthy műve több fejezetében is belekap az örülség kérdésének témájába, és zárófejezetét kizárólag a probléma feloldására szánja

„...Széchenyi fénykorában az arisztokrácia szalmafejű tagjaitól, kik sem magas koncepciót, sem kicsiny bizarrságait nem értették, hányszor lehetett hallani – habár suttogva: „Der Széchenyi ist ein Narr. Alle Széchenyis rappeln mehr oder weniger.”⁸⁰ Ez tekinthető Kecskeméthy végső ítéletalkotásának ebben a témában: nem adható válasz a kérdésre, bár mindig voltak jellemében nem hétköznapi vonások. Véleményét felerősíti azáltal, hogy Széchenyi rangtársait beszélteti maga helyett. A bolond kifejezés azonban nem, mint beteg állapot szerepel. A hóbortosság, a meg nem értettség értelemben használja. Megértése rendkívüli embert kíván, intelligenciát és elvonatkoztatási képességet vár el.

⁷⁷Falk M., i.m. 10-11.

⁷⁸Uo. 7-8.

⁷⁹Kecskeméthy A., i.m. 38.

⁸⁰Uo. 181.

Kecskeméthy válogat a szemtanuk észrevételeiből, és megpróbál orvosok beszámolóira támaszkodni. Dr. Goldbergt kijelentéseit elfogadja, annak ellenére, hogy nem bírt finom lelki műveltséggel és nem ismerte eléggé a gróf kórtörténetét sem

Kecskeméthy ezután a bűnbakkeresésbe veti magát. A legelmarasztalóbb képet, dr. Görgenről, az intézet igazgatójáról fejt ki: „...*dr. Görgen sem mint orvos, sem mint pszichológus nem bírt kellő képességgel egy Széchenyi állapotát megítélni; szellemileg meglehetősen korlátolt rutinier volt, kinek a tébolyda üzleti vállalat volt....*”⁸¹ Megállapítja viszont, hogy tudatlansága nem okozott kárt, Széchenyinek ugyanis csak nyugalomra volt szüksége.⁸²

A további fejezetekben is vissza-visszatérően kifejti lesújtó véleményét a doktorról. Érvelésével azt próbálja alátámasztani, hogy a halál utáni bírósági vizsgálódásokban, az orvos vallomása nem tartható megbízható forrásnak. „... *dr. Görgen adatai egyedül amennyiben a beteg Széchenyinek külső jelenségére s viseletére és fizikumára vonatkoznak, bírnak érdekekkel.*”⁸³

Görgen vallomása valóban ellentmondásoktól volt terhes.⁸⁴ Ez alapján tanúvallomása nem változhat a Széchenyi betegségéről kialakított képen, csupán magát az orvos erkölcsiségét jellemzi. Kecskeméthynek saját személyét érintő érdek, a doktor vallomását hazugságnak minősíteni. Az öngyilkosság utáni rendőri vizsgálatok őt is felelősségre vonták a sajtóközpont életében játszott szerepe miatt. Görgen tanúvallomása elsőként a Glocke című lap 1863-i folyamában látott napvilágot,⁸⁵ ebben az öngyilkosság felelősségét áthárítja Széchenyi asztaltársaságára, amit Kecskeméthy könyvében is idéz. „*Egy kottériája a nyomorult gyáva cselszövőknek (?), egyesülve néhány újságíróval (ahá!) fölhasználták a gyenge öregembert, ki csak később látta be azon megfontolatlan tettének horderejét, melyre galádul elcsábított.(!)*”⁸⁶ Akik rendelkeztek egyéni tapasztalattal Széchenyiről a halála előtt, véleményalkotásukat személyes érdekük határozta meg.

⁸¹Uo. 17-18.

⁸²Uo. 21.

⁸³Uo. 53-54.

⁸⁴Pletl R., i.m. 45.

⁸⁵Kecskeméthy A. jegyzete, i.m. 207

⁸⁶Uo. 142.

A különböző véleménynyilvánítások érdekekkel való telítettségét Falk Miksa is kiemelte művében. A megírás idejének korabeli viszonyait is tükrözi az, hogy kitér az 1848-as összeomlás fogadtatására, amelynek kiemeli erősen politikai jellegét is:

*„Széchenyi megőrült! megőrült a haza sorsa miatt! (...) Ily meggyőző tényt nem lehetett kommentárok által meggyöngíteni, félremagyarázás által hatálytalanná tenni, ezt egyszerűen tagadni kellett, s tagadták is!”*⁸⁷ Maga is állást foglal politikai értelemben, ugyanis szembehelyezkedik a megőrülést tagadó csoportokkal, például a radikálisokkal.

A politikai véleménynyilvánítás sokkalta szorosabban összefügg Széchenyi megőrülésének tényével, mint ahogyan azt első látásra gondolni lehetne. Mindkét újságíró a haza ügyének ellehetetlenülését tartja a gróf összeomlásának elsődleges okának. A haza ügye, pedig politikai csoportok és nézetek egymásra hatásának függvényében alakul. Széchenyi István olyan ügyet képviselt és olyan formában, amely alulmaradt. Egész munkássága a hazáért volt, ebben összpontosult az egész ember érzései és a gondolkodása, szellemi életét halála pillanatáig ez kötötte le.

A különbség a reformkori és a döblingi évek között az, hogy megszállottságig fokozta a haza ügyét, már nem tudott helyes értékítéleteket hozni. Súlyos hangulatzavarokkal küszködő, kedélybeteg ember. 1848 eseménye, élete súlyos traumája, amelyet soha nem tudott érzelmileg feldolgozni. A politikai cselekvés újraélése sem segített volna, hiszen már nem volt képes a közéletben részt venni.⁸⁸

Széchenyi betegségét enyhíti a tény, hogy ő maga is tisztában volt állapotával. Ezen oknál fogva nem volt hajlandó vagy képes elhagyni az idegpszichológiai intézetet, bár ez is torz módon jutott kifejezésre. Önmagának tett makacs fogadalomként jelent meg.⁸⁹

Kecskeméthy a megmagyarázhatatlan személyiségjegyeket ismét a dicsőítéshez használja fel, az örült és zseni megfelelésére építve: *„Rögeszmék – igaz – fatalizmus, csillagokbani hit s a miszticizmus ezer tücskei örültek és nagy emberek közös sajátja. Első és harmadik Napóleon, Wallenstein és Széchenyi vagy egy tébolyda obskurus lakói találkoznak ebben.”*⁹⁰ Elemzésének végén úgy gondolja, hogy a gróf viselkedésének igazi titka rejtve maradt és marad. *„Lelkének egy más sötét pontja”*-ként írja le az öngyilkosság gondolatát, mely mindig jelen volt életében. A hajlam gyökerét nem találja meg, hanem az egész ember összetettségében, a személyiséget irányító eszmék egyensúlyának zavarában képzelel el

⁸⁷Falk M., i.m. 9.

⁸⁸Kecskeméthy A., i.m. 185-186.

⁸⁹Uo. 188.

⁹⁰Uo.

kifejlődését. A hajlamnak lökést adott 1848 traumájának feldolgozatlansága. Széchenyi István haláláig tartó levertségének oka, hogy elveszítette reményeit.⁹¹

3.3. Az öngyilkossághoz vezető út

Az öngyilkosságot megelőző időszakot mindkét visszaemlékezés kiemelten kezeli, a további elemek ennek előkészítései. Kecskeméthy hosszabb és részletgazdagabb munkájában, még a politikai működésről szóló részek, melyek hasonló felfokozottságot közvetítenek. Ennek oka, hogy igen szoros viszonyt állapít meg az öngyilkosság és a rendőrségi nyomozás között. Falk műve kevesebb információval dolgozik, inkább gondolati síkon termeti meg az események egymáshoz való viszonyát és hoz létre magyarázatokat. Az időszakot ennek megfelelően modellszerűen építi fel, alapja pedig az 1848-as összeomlás.

„... az események minden irányban élénken emlékeztették őt 1848-ra; (...) Az ország és korona közti kölcsönös bizalmon alapuló kibékülés reménye, mely Széchenyi gyógyulásának voltaképpen forrása volt, mindinkább tünedezett.”⁹² Ismételten a közügyek hatnak magánéletére, bár most közvetlenebb módon érik őt az élmények.

Falk szerint az öngyilkosságért elsősorban külső körülmények okolhatók. Él a fokozás módszerével és felsorolásszerűen mutat rá a tényezőkre, amelyek rontották Széchenyi állapotát. A március 3-án történt házkutatástól keltezi állapotának harmadik fázisát, a visszaesést. Ugyanannak a folyamatnak megismétlődését látja, de valójában más állapotot ír le, hiszen 1848-ban örvöngésig fajuló összeomlása volt Széchenyinek. Az öngyilkosságot megelőzően ugyan számos jel volt idegességére, mégis végzetes tetteivel való megbékülés a jellemző rá.

A halálhoz vezető történéseket Falk egymásra következő eseményekként mutatja be. Kecskeméthy egyetlen pont, a rendőri vizsgálat köré építi az eseményeket, és az előtte történeteket csak baljóslatú sejtelemként tárgyalja, melyek március 3-a után kaptak valós értelmet. *„Izgalmas türelmetlensége nőttön-nőtt, s csüggettsége gyakori kezdett lenni 1860 elején.”⁹³* Kecskeméthy a házkutatás után nem látogatta meg többé a grófot, és fontos körülményekkel még 1866-ban sem rendelkezett. A házkutatás során elegendő bizonyítékot találtak, melyek döntő bizonyítékok lett volna egy per során.⁹⁴

⁹¹ Uo. 190-191.

⁹² Falk M., i.m. 68.

⁹³ Kecskeméthy A., i.m. 118.

⁹⁴ Uo. 206.

Kecskeméthy erősen kihangsúlyozza szerepét és védekező pozícióba lép a sajtóközpont életében való részvétele miatt. A házmotózás külön fejezetbe való szerkesztése, lehetőséget ad saját személyére kitérni, hogyan folytatták le ellene is a házkutatást, milyen kellemetlen találkozása volt Thierry rendőrminiszterrel és hogyan vesztette el állását. Egyértelműen szembehelyezkedik a hatalommal, az öngyilkosságának felelősségét a rendőrségre hárítja: „...a halálnál csak rosszabb sors várt reá. (...)Láttuk ... mily körülmények voltak, melyek e fegyvert mint utolsó mentőszert kezébe erőszakolták...”⁹⁵ „(Széchenyit – L. N.) rendőri kimélytelenség kora sírba erőszakolt.”⁹⁶

Az erőszak motívumára egyre több körülményt épít fel a két szerző. Falk folytatja azon helyzetek felsorolását, amik öngyilkosság felé sodorták Széchenyit. Pesten népdemonstráció zajlott le, amire a katonaság erőszakosan reagált. Meglebbenti a merénylet gyanúját is: „...mikor egyszer ismét személyes biztonsága iránt aggódott, megjegyeztem, hogy nemigen követik el azt az oktalanságot, miszerint perbe fogják Széchenyit (...) – Igen, igen – mondá –, abban igaza van önnek, hanem éppen azért félek valami sokkal rosszabbtól.”⁹⁷ Falk viszont nem hagyja élni a gyanút, kizárólag Széchenyi félelmeinek körébe sorolja. Az erőszak a fő üzenete Jósika Sámuel hirtelen halálának, emellett nyílt fenyegetésként mutatja be az oly sokat emlegetett Thierry rendőrminiszter levelét, amelyben azt a kijelentést teszi: „A tébolyda megszűnt excellenciádra nézve menhely lenni.”⁹⁸ Kecskeméthy sorsfordító jelenetként mutatja be a levélváltást: „Ez volt a Széchenyin ejtett utolsó s halálos döfés. ... Ez annyit tőn, hogy számítás alá eső józan, ép elméjű embernek tekintetik, s mint ilyen, bűnvádi kereset alá fog helyezettetni.”⁹⁹

A fejezetcímként szolgáló „Ki ölte meg Széchenyit? – Nyomozás Dr Görgen ellen-tanuvallomások; eredményök” résszel Kecskeméthy tovább épít az erőszakra, mint kényszerre. Az előállt helyzetből mind Széchenyi, mind a kormány egyetlen megoldási móddal tudott kikerülni. Hosszan boncolgatja, hogy Széchenyi állapota és az ellene felhozott vádak egymást kizáró okokként jelentek meg. Következtetése: „Szembetűnő, hogy e gyászeset mindenekelőtt a kormány javára szolgált, s azt igen nagy zavarból menté ki.”¹⁰⁰ Az ügy megoldásának kezdeményezését átengedték, és így elmondhatták: Széchenyi, hogy elkerülje az elítélés következményeit, öngyilkosságot követett el, mert bűnösnek érzete magát.

⁹⁵Uo. 158-161.

⁹⁶Uo. 131.

⁹⁷Falk M., i.m. 79.

⁹⁸Uo. 80.

⁹⁹Kecskeméthy A., i.m. 157.

¹⁰⁰Uo.137.

A szituáció politikai érdekekkel való telítődése azonban megkövetelte, hogy a kormány minél hamarabb kivizsgálja a haláleset körülményeit, bizonyítsák az öngyilkosságot. A felelősök sorába, pedig első helyre állították az intézet igazgatóját.¹⁰¹

A végkövetkeztetés az öngyilkosság felé vezető úton más-más árnyalattal érik be a két visszaemlékezés esetében. Falk leírása kevésbé problematikusan építkezik, legnagyobb hangsúlyokat Széchenyi lelkivilágra helyezi, ezért is választja a szellemi elborulás fokozását. A körülményeket leírja, nem mérlegeli. Kecskeméthy viszont megkeresi a felelősöket. Ennek alapján Görgen doktort a kezelés elhanyagolásáért teszi bűnbakká. Az öngyilkosság tekintetében a kormányt látja bűnösnek, mivel embertelenségével belehajszolta a beteget a végzetes tettbe. Ennél azonban többet is tett: *„És csak azon egyet találjuk különösnek, hogy fegyvereit, mik pedig a márciusi házmotozásokor megtaláltattak, a rendőrség el nem kobozta, ... hanem birtokában hagyta, s később Görgen doktort vádolák annak elmulasztásával, mit a rendőrség könnyebben tehetett volna s tennie kötelessége vala; de tenni véletlenül elfeledett!”*¹⁰² A rendőrség tevőleg is részt vett az öngyilkosságban, megteremtette a lehetőséget annak végrehajtásához.

Fordulópontot jelent az elbeszélésben a gyilkosság gondolatának lebegtetése, amit több haláleset emlegetésével ér el: *„Az öreg Brach pár nap múlva gutaütésben halt meg; hasonló sors érte csaknem egyidejűleg dr. Görgent; Széchenyi titkára, Kiss, a gróf öngyilkosságának hírére megőrült, s nemsokára borzasztó halállal múlt ki; valami félévvel utóbb dr. Goldberg is agyonlőtte magát.”*¹⁰³ A merénylet gyanújának elhintése mellett Kecskeméthy megmarad az öngyilkosság gondolatánál.

¹⁰¹Uo.138-139.

¹⁰²Uo.161.

¹⁰³Uo.84.

3.4. Széchenyi jelentősége

Az összehasonlított két munka Széchenyi jelentőségének tárgyalásánál mutatta a legnagyobb szemléleti egyezést. Életének mozgatórugója a haza ügye volt, ezáltal szembenállása a Bach-rendszerrel szükségszerűen következett. Tudatosan megformált eszméi egy örökérvényű mértékrendszert alkottak. „*A hazában teljesen elveszett, a haza eszméjében s érdekeiben felolvadt egész énje.*”¹⁰⁴ Minden, amit a haza magasztos eszméje magában foglal, azzal Széchenyi István is rendelkezik egy személyben. Maradéktalanul végbement az azonosulás a személy és tárgy, egyéni és nemzetsors között.¹⁰⁵

A magyar történelmen belül, egy életen át tartó és nyomon követhető, ennyire magas szintű eszmeiséggel rendelkező, nemes és hasznos társadalmi részvétel, sem előtte, sem utána nem következett be. Életében is legekkel jellemezték, és misztifikáció övezte. A megőrlését küzdelmes élethivatásának tragikus csúcspontjaként értékelték; a szomorú sors ellen harcoló hőst látták, aki szükségszerűen bukott el.¹⁰⁶

Kecskeméthy és Falk üzenete, hogy Széchenyi örökérvényű értékrendszere szerint mégis hinni kell a nemzet szebb jövőjében. Önreflexió, önbírálat és radikális változásra való képesség. Széchenyi örökérvényű értékek hordozója. Alakja és életműve állandó biztatás, hogy az ember, ha végsőkéig hű marad önmagához, kiapadhatatlan spirituális erőforrássá válhat közössége számára.¹⁰⁷

Lackó Mihály által felállított modell szerint e két visszaemlékezés a körülmény-élmény alapú elbeszélések közé tartozik. Az említett elbeszélői hagyományba való illeszkedés mellett más jelentőséggel is rendelkezik a két szöveg. A már kiemelt politikai érdekek felmutatása mellett, megteremtik Széchenyi döblingi éveire az elbeszélői alapot. Emellett jól funkcionáló emlékező szöveggént is felfoghatók, hiszen a rokonszenv hatja át mindkettőt. Sok retorikai elemet tartalmaznak, és egyszerre próbálják megragadni az embert és az államférfit. Jelképet teremtenek Széchenyi Istvánból. Problémafelvetésük pedig jól mutatja a közvélemény által feltett általános kérdéseket.

¹⁰⁴Kecskeméthy A., i.m. 87.

¹⁰⁵Lányi András: A kettészakított üstökös. Széchenyi, Arany, Jókai, Görgey. Négy történelmi esszé. Bp., 1992. 14.

¹⁰⁶Pletl R., i.m. 40.

¹⁰⁷Uo. 13.

4. Gyulai Pál: Gróf Széchenyi István utolsó évei

Kecskeméthy Aurél, *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála* című kötetét, elsőként Gyulai Pál vetette kritika alá. Eredetileg 1866-ban, a Budapesti Szemle hasábjain jelent meg a mű, a teljes szöveg, azonban csak az 1914-ben kiadott *Emlékbeszédek*¹⁰⁸ című kötetben volt olvasható.

Gyulai Pál személyesen nem ismerte Széchenyi Istvánt, így számára minden addig készült jellemzés pusztán elemzésre váró szöveg volt, amelyet belső ellentmondásaitól akart megtisztítani, majd levonni az igazságot.¹⁰⁹ 1866-ig csak Kemény Zsigmond és Kecskeméthy Aurél munkája volt, mely Széchenyi-irodalomként számba jöhetett. „*Kecskeméthy munkája mintegy kiegészíti a Keményét, a mennyiben épen ott fogja föl az eseményeket, a hol Keménynek félbe kellett szakítani, tudniillik a forradalom után.*”¹¹⁰

Gyulai álláspontja az, hogy Széchenyi 1848 előtt nem volt beteg. A forradalom eseményei vitték az örületig és utána döblingi évei alatt rögeszmék gyötörték. „... *az örültség némi maradványai: a fogadalom, mely önvádjából foly, mint vezeklés; az öngyilkosság, melyet életuntsága táplál s melytől vallásossága visszatartóztatja.*”¹¹¹ Széchenyi belső harca nem az ész és a szív küzdelme, hanem az életuntságból következő öngyilkossági hajlam, és az azt tiltó vallásosság küzdelme, ami állandó volt személyiségében. Nem egyetlen vezéreszme van és nem elegendő a körülmények mérlegelése sem. A lélek egyedisége helyett, a betegség kialakulásának folyamatát és a hajlamosító személyiségjegyeket kell vizsgálni. Széchenyinnél ez a kényszeresen perfekcionista, szorongásra hajlamos lelkiállapot.¹¹²

Az egész életen át tartó kedélybetegség, majd a depresszió kiteljesedésének gondolata, egy betegség központú megközelítés, ami ellentétes Kecskeméthy Aurél művének végkicsengésével: az öngyilkosságot elsősorban a kormány erőszakos fellépése idézte elő, az abból következő fenyegetettség tudat. A döblingi évek szakaszolásával szemben, Gyulai a betegség állandó fennforgását hirdeti. E nézetében megerősítést talál az intézet igazgató vallomásában, ezért túlzottnak tartja Kecskeméthy elítélő sorait az orvosra nézve. Könyvének szellemi következtetéseivel csak azt lehet bizonyítani, hogy Széchenyi 1848 előtt is tébolyodott volt. „... *a hazaszeretet érzésének, Magyarország regeneratiója és megmentése eszméjének túlzásából magyarázza ki Széchenyi beteg kedélyét, melynek folyvást táplálékot*

¹⁰⁸Gyulai Pál: Gróf Széchenyi István utolsó évei (1866). In: Emlékbeszédek. I. Köt. 3. Kiad. Bp., 1914.

¹⁰⁹Laczkó M., i.m. 85.

¹¹⁰Gyulai P., i.m. 336.

¹¹¹Uo. 356.

¹¹²Laczkó M., i.m. 86.

nyújtott szigorú önbírálatra hajló természete és feldúlt idegrendszere.”¹¹³ Kecskeméthy ezért a betegség természetében és kialakulásában téved legnagyobbat. Helyette is megadja a választ: „*Széchenyi nemcsak a haza regenerációja és megmentése nagy gondolatát, nemcsak a hazaszeretet és hazafi-fájdalom nagy érzését túlozta, hanem saját felelőssége s önvádja gondolatát és érzését is. E kettő együtt fejt meg örültségét...*”¹¹⁴

Az öngyilkossághoz vezető utat szintén más módon építi fel Gyulai. Leszögezi, hogy Széchenyi politikai magatartása eltérő volt az 1848 előtti időszakétól, ami bizonyítja, hogy a gróf 1848-ben megőrült és nem épült fel soha többé.: „*Az egykori izgató csak a dynastia, a kormánykörök és külföld fölvilágosítója akar lenni, őrizkedik nemzetével bármi módon érintkezni...*”¹¹⁵

1848 ismételt megismétlődésének látszata kergette a végső kétségbeesésbe Széchenyit. Gyulai kritikája szerint Kecskeméthy nem vizsgálja az 1860-ra kialakult politikai helyzetet, és úgy ábrázol, mint Széchenyi egyéni sorsáért aggódott volna. „*Hanyatlásában is nagyobb lelki volt, mintsem ily kislelkűséget föltehessünk róla.*”¹¹⁶ Kecskeméthy nem értette meg igazán az érző ember gondolatmenetét, egyoldalú magyarázatokat szolgáltatott.

Gyulai Pál teljes körű kritikát gyakorol a könyv felett. Böszön idéz a szövegéből, kommentálja, kiigazítást tesz az ellentmondásokban. Mikor Kecskeméthy írói tehetségére tesz megjegyzéseket, lenéző gúny is keveredik a leírásba: „*A töredékesség, aránytalanság s a sietős dolgozás jelei nem váratnak az olvasóval művészibb compositiót, de néhány szépen írt részletet bajos volna elvitatni a műtől.*”¹¹⁷ A betegség felületes magyarázata mellett, Kecskeméthy könyvének másik nagy hibáját, a szerző személyének túlzott előtérbe helyezése jelenti. Kecskeméthy személyét nem tartja méltónak e nagyformátumú munka elkészítésére. Őszintesége és mély érzésű lelkisége így kétségessé válik: „*... nem groteszk ellentét-e, hogy Széchenyit, kit az 1848-ki nagy katastropha önkínzóvá és örültté tőn, az rajzolja nekünk, kit ugyanazon csapás épícoreussá és kosmopolitává alakított?*”¹¹⁸ Gyulai, Kecskeméthy munkáját eleveenségében és az adatközlésben tekinti megfelelőnek.

¹¹³ Gyulai P., i.m. 346.

¹¹⁴ Uo. 349.

¹¹⁵ Uo. 359.

¹¹⁶ Uo. 364.

¹¹⁷ Uo. 351.

¹¹⁸ Uo. 352.

5. Eötvös József magánlevele

A közvélemény jól fogadta Falk Miksa, Széchenyiről szóló életrajzi esszéjét. Az Akadémia elnöke, Eötvös József is kifejtette véleményét a műről, 1866. október 6-án kelt, Falkhoz szóló levelében.¹¹⁹ Az ekkor még csak folytatásokban megjelent munkáért, Eötvös köszönetet mond, ami egy hiányt pótol a magyar történeti irodalomban. Hibának tartja azonban német nyelvűségét, és kiemeli, hogy Falk Miksa jelentősen befolyásolja a nagy emberről kialakított képet az ellentmondásos személyiségjegyek elhallgatásával. *„Mindazon jó s nagy tulajdonok, melyeket róla elmond, teljes mértékben megvoltak benne. (...) csak egy hiányzott – az emberszeretet, s valamint ez okozta, hogy a nép – mely barátait ösztönszerűleg ismeri – iránta soha igazi szimpátiával nem viseltetett, úgy kétségen kívül ez volt oka, hogy midőn a sors keze reánk nehezedett – ő öszvetört.”*¹²⁰

Eötvös kritikája már a reformkorban is jellemző volt. Széchenyihez nem tudott közel kerülni, még az 1847-1848-as országgyűlés alatt kibontakozott aktív levelezésük időszakában sem. Hiányolta Széchenyi egyéniségéből a közvetlenséget és az emberszeretetet, ami Eötvösre nagyon is jellemző volt.¹²¹ Többször kiemeli, hogy Széchenyi a szó legszorosabb értelmében csakis a hazának élt, ami túlemelt fogalomként jelent meg, ezért nem látta a haza és nemzet fogalma mögött az embereket.

*„Szerette az egész hazát, vagy helyesebben mondva lelkesedett a haza fogalmánál, de az individuum nem volt semmi előtte, mint eszköz, melyet nagy s nemes célokra használt fel, de pusztán eszközüül, eldobva azt, lábbal taposva, mihent haszontalanná vált vagy éppen útjában kezdett állni.”*¹²²

Ha ekképpen szemléljük a legnagyobb magyar személyiségét, már nem feltétlenül előnyös a kép. Elvont eszmékért elszántan küzdő idealista és hideg számító lélek. Ezt Eötvös még kiegészíti az önzéssel is, amit az összeomlásának legfőbb okaként állapít meg: *„Hazáján kívül csak önszemélye volt az, mi számolásainak tárgyát képezé, és innen magyarázható, hogy midőn a remények, melyekkel hazája és saját jövőjére gondolt, elenyésztek, nem volt semmi,*

¹¹⁹Eötvös József- Falk Miksához, 1866. október 6. In: Eötvös József: Levelek. Szerk. Oltványi Ambrus. Bp., 1976. 473-476.

¹²⁰Uo. 474.

¹²¹Oltványi Ambrus előszava. In: Eötvös József: Levelek. i.m. 20.

¹²²Eötvös József - Falk Miksához, 475.

miben vigasztalást találhatott volna, sem neje és gyermekei, sem mindazon jó, mit szűkebb körben tehetett volna.”¹²³

Nagy ívű feladataihoz az erőt adó, szeretetteljes háttérrel, még a családja körében sem volt képes kiépíteni, mivel hiányzott belőle a szeretetre való képesség. A Széchenyit ismerő közösség nevében beszél szókimondóan és nyíltan. „...melyeket benne ismertünk: az arisztokratikus gőgnek, a türelmetlenségnek, a hideg gúnynak, mely oly sértően hatott, és ez oka nagy szerencsétlenségének is...”¹²⁴

Eötvös hangsúlyozottan nem kritikát fogalmaz meg, inkább értekező-értékelő, egyfajta felvilágosító pozícióba helyezkedik Falk Miksával. „*Nem tudom, Ön így fogta-e fel jellemét; ha igen, mindenesetre jól tette, hogy nem mondá el biográfiájában. Ily könyveknek fő célja, hogy példányokat állítsanak fel, s azért a hiányok, melyeket nagy embereinkben ismerünk, nem a közönségnek valók.*”¹²⁵

Eötvös látja, hogy Falk emlékszöveget ír egy nagy emberről. Fő célja ezen szövegeknek, hogy példaképeket emeljenek, tökéletessé stilizálják az egykori hús-vér embert. Eötvös utal az 1860-ban elmondott hasonló célú emlékbeszédére, bár mint láthatóvá vált, valójában igen sok ítéletet tartalmazott a szöveg. A nyilvánosság előtt nézeteit élet végéig nem vállalta fel. A levél lezárásában fordít a pozíción és most Falk Miksa kezébe adja a felvilágosító szerepet: „*Valóságos nyereségnek tartanám, ha egypár vonásaira figyelmeztetne, mely ítéletemet megcáfolja, hogy e nevezetes férfiút, kit annyira tisztetek, s kinek, mint minden magyar, hálával tartozom, szerethetném.*”¹²⁶

Eötvös levele fontos reakció és az első kritikus dokumentum, a körülmény-élmény alapú történetmondással szemben. Az 1868-ban magyarul megjelent, *Gróf Széchenyi István és kora* előszavában, Falk megvédi az Eötvössel közösen vallott elvet, miszerint az emlékbeszéd feladati közé nem tartozik a realisztikus-kritikus ábrázolás.

*Hanem az író, ki ily nagyszer tárggyal foglalkozik. önkénytelenül is némileg részrehajlóvá lesz (...) nem vehettem magamat rá, hogy a bámuló világnak, azt mondjam: tessék oda nézni, ott a bal orcán egy kis szeplő van!*¹²⁷

¹²³Uo.

¹²⁴Uo. 475.

¹²⁵Uo.

¹²⁶Uo. 475-476.

¹²⁷Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István és kora*. Pest, 1868. VII.

6. Falk véleményének változása, Összeesküvés a döblingi tébolydában (1879)

Falk Miksa 1879-ben a 13 évvel azelőtt íródott munkáját kiegészítette az *Összeesküvés a döblingi tébolydában* című rövidebb lélegzetű esszéjével. A mű elsősorban a sajtóközpontról szól, de vannak benne a halál körülményeire vonatkozó információk is. Falk korábban a lelki mozzanatokban próbált kontinuitást teremteni a 48 előtti és utáni Széchenyi között, most a politikai tevékenység terén mutat fel nagyobb párhuzamokat. Erősítve azt a nézetet, hogy a gróf valójában ítélőképességének teljes tudatában volt.

A Széchenyi mindennapjaira tett megjegyzései már észrevehetően különböznek a megelőző munkától. Megváltoznak az öngyilkosság kiváltó okai is. Addig Széchenyi lelkiállapota, Görgen felkészületlensége és a házmotozás voltak a fő okok között felsorolva, amit jelen munkában nem is említ. A beteg lelkiállapotát teljes mértékben a hatóságok fellépésének függvényeként mutatja be, ezzel a megközelítéssel közeledik Kecskeméthy visszaemlékezéséhez. A súlypontok jócskán eltolódtak, a felelősök köre pedig leszűkült, amivel az általános közvélekedésnek akar eleget tenni, hogy úgy mondjam, idomul saját leírt és felvállalt véleménye a közvéleményhez.

„...a gróf öngyilkossága ama házmotozásnak közvetett következménye volt. A közvélemény, amelynek ösztöne a földologra nézve ritkán szokott tévedni, helyes nyomon járt, midőn azt állította, hogy Széchenyit a bécsi rendőrség megölte. Nem ölte meg úgy, amint nálunk sokan hitték, hogy valamelyik bérence által szegeztette volna a pisztolyt a legnagyobb magyar honszerető keblének (...) Midőn Thierry akkori rendőrminiszter, Széchenyihez írt levelében ezen szavakat használta: „Das Irrenhaus hat aufgehört für Sie ein Asyl zu sein” – ez vala azon tűr, mellyel a rendőrség ezen nemes szívet halálra sebezte...”¹²⁸

¹²⁸Falk M., Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála, i.m. 105-106.

7. Befejezés

A dolgozat, 1860-tól az 1866-os évvel bezárólag, a Széchenyi István halálával kapcsolatos, nyilvánosság előtt is megjelent, különmemű szövegekből igyekezett elemzést adni. Cikkek, akadémiai beszéd, életrajzi esszé, emlékirat, napló szöveg, könyv kritika és magánlevél által nyújtott rendkívül összetett kép rajzolódott ki. A séma, melyet az ábrázolási irányokra alkalmaztam, több példaszöveg esetében is azt az eredményt mutatta, hogy nem minden tekintetben egyértelmű kategorizáló szempont, a körülmény-élmény, illetve a jellemrajzi szempontok érvényesülése. A szövegekben egymás mellett él e két ábrázolási megközelítés, egyik a másiknak kiegészítő érveléseként létezik; magyarázat és következmény módjára jelennek meg. Az elválasztást azonban igyekeztem megtenni, oly módon, hogy az megírás okait és az érvelés kiindulópontját vettem figyelembe. Ennek alapján állapítottam meg, hogy Kecskeméthy Aurél és Falk Miksa, az egyéni élmények alapján, a körülményeket figyelembe vevő elbeszélések sorába tartozik. Eötvös József emlékbeszéde vagy Gyulai Pál emlékszövege azonban valóban Széchenyi ellentmondásos személyiségjegyeire építi mondandóját. A körülmény-élmény alapú megközelítés természetes reakcióként jelenik meg, magyarázó érvelést tesz lehetővé, míg a jellemrajzi ábrázolás elemzést von maga után.

A halál után keletkezett művek fontos vonása, hogy a szerzők egyénisége dominálja a műveket. Széchenyiről alkotott képüket eleve meghatározza saját egyéniségük, ezzel gátolva az objektív véleményalkotásukat. Kecskeméthy és Eötvös esetében domborodott ki jól láthatóan, hogy lelkialkatuknak megfelelően alakult ki Széchenyi értelmezésük. Eötvös maga is vall arról, hogy saját lelki érzékenységének és a szeretet irányába való természetes vonzódása miatt látja, oly annyira ellenszenvesnek Széchenyi hidegégét. A gróf negatív tulajdonságait ugyan nem emeli ki Kecskeméthy, mégsem találunk az ő szavaiban sem sokkal több melegséget a nagy halotról. Az ő esetében a történeti irodalom (kiadott naplója és a *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála* kiadásának elé írt bevezetők, Rózsa Miklós és Gergely András tollából), főleg a világ felé mutatott cinikusságot és egyéni önzést állapítják meg részvétlenségének okaként.

A szerzők egyéniségének különbözősége miatt, az emlékszövegek tartalmi szempontból különböznek; más és más szemszögből mutatják Széchenyit, noha fő céljuk a nagy halott magasztalása. Minden tekintetben tisztelik személyét, és tevékenységét valóban történelmi jelentőségűnek tartják. Tulajdonságának visszásságára magyarázatokat keresnek, ha nem

találnak, akkor jelenik meg a tudati reflex, hogy Széchenyi tetteit hétköznapi ésszel nem lehet megérteni.

Közvetlenül a halála után átment a nyilvános beszédbe az elv, hogy Széchenyit semminemű kritika nem érheti, személyét csakis legekkel illő jellemezni. A róla való emlékezés egyetlen célja a méltatás, ami kiválóan megmutatkozik a nekrológokon keresztül. A magasztalás retorikájának állandó elemei vannak, ábrázolása szimbólumokban rendkívül gazdag. A közvetített Széchenyi képre az emberi szférától elkülönült, isteni örökléthez közelítő tökéletesség, és állandó alkotó folyamat a jellemző. Pozitív példává emelkedett, amit a mindenkori politikai legitimáció eszközeként használtak fel.

Az 1860-1866 között vizsgált szövegek nem tartalmaznak gyilkosságot vagy merényletet mérlegelő gondolatmentet. A politikai érdekekkel telítődött szövegek ugyan lebegtetik a témát, és vannak az öngyilkosság tényét elbizonytalanító gesztusok, de ezen megjegyzések a felelősök keresésén nem lépnek túl. E meghatározásnak leginkább a tudósítások és Kecskeméthy leírása felel meg, és nemzeti érzelmű megnyilatkozásként vagy egyéni érdekként vetődik fel. A gyilkosság-öngyilkosság kérdése tehát nem meghatározó, csakis sokadlagosan felmerülő lehetőség, gyanúként jelenik meg. A szemtanúk és kortársak számára megkérdőjelezhetetlen Széchenyi öngyilkossága, éppen ezért helyezik az elbeszélések hangsúlyait ennek magyarázatára, amit lelkivilágának elemzésével tesznek meg.

A Széchenyi-kép változásához a kutatás tudományosság felé fordulására lett volna szükség. A dolgozatban is látott, eltérő személyes tapasztalatok és spekulációk a gróf lelkiállapotáról, nem adtak egységes képet. Emellett a megfelelő dokumentumok, főként Széchenyi naplói hiányoztak a lelkivilág pontos vizsgálatához. A források csak az 1870-es évek végén váltak hozzáférhetővé. A két utolsó kötetet a bécsi rendőrség nem szolgáltatatta vissza a családnak. A döblingi hagyaték részeként csak 1921 után lett kutatható. E két naplókötet azért nagyon fontos, mert pontosan a betegség kérdéskörére adott volna választ, ami így újabb évtizedekre maradt homályban.¹²⁹ A naplók első, szemelvényes kiadását gróf Zichy Antal állította össze 1884-re, de munkája nem tekinthető tudományos jellegűnek. A tudományos szövegkiadásra Vízota Gyula vállalkozott. 1925-től 1939-ig adta közre hat kötetben a naplót és teremtette meg a lehetőséget mélyebb elemzések számára.

Az 1880-1921 közötti további kutatások irányát két forráscsoport határozta meg: Az első csoport szövegei személyes benyomásokon alapultak, és a traumára adott pszichotikus tünetekként, átmeneti személyiségzavarként írták le Széchenyi betegségét.

¹²⁹Laczkó M., i.m.89.

A diagnózist a tünetek felsorolásával igyekeztek bizonyítani. A másik dokumentumcsoportban, az összeomlás előtti naplók szövegei voltak. Széchenyi lelkialkatának labilitását állandónak írták le, így a tünetek nem külső tényezőkre való reakcióként alakultak ki. Ezzel Széchenyi 1848-as megőrülésének élményalapú logikáját cáfolták meg: a gróf bármikor összeomolhatott volna.¹³⁰

¹³⁰Uo. 90-91.

8. Bibliográfia

8.1. Források

Diszharmónia és vakság. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. (Vál.: Fenyő Ervin) Magyar Könyvklub, Bp., 2001.

Eötvös József: *Emlék- és ünnepi beszédei.* 3. kiadás. Ráth Mór, Bp. 1893.

Eötvös József: *Levelek.* Szerk.: Oltványi Ambrus. Magyar Helikon, Bp., 1976.

Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora.* (Ford.: Áldor Imre és Vértesi Arnold.) Emich Gusztáv, Pest, 1868.

Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála.* Szerk.: Oltványi Ambrus. Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.

Kecskeméthy Aurél: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála, 1849-1860.* Szerk.: Gergely András. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987.

Kecskeméthy Aurél: *Kecskeméthy Aurél naplója, 1851-1878.* (Szerk.: Rózsa Miklós). Franklin- Társulat, Bp., 1909.

Kemény Zsigmond: *Széchenyi István.* In: Magyar szónokok és statusférfiak. Politicai jellemrajzok. Szerk. Csengeri Antal. Heckenast Gusztáv, Pest, 1851.
http://books.google.hu/books?id=nQ9FAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Kemény Zsigmond: *Sorsok és vonzások. Portrék.* (Szerk.: Tóth Gyula.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970.

Kemény Zsigmond: *Kemény Zsigmond naplója.* Szerk: Benkő Samu. Magyar Helikon, Bp., 1974.

Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. Köt. 3. Kiad. Franklin-Társulat, Bp. 1914.

Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. (Szerk.: Angyal Dávid). Pesti Lloyd-Társulat és a Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1925.

8.2. Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999.
- A szövegvizsgálat új útjai*. (Szerk.: Szabó Zoltán). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982.
- Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény*. (Szerk.: Takács József). Kijarat Kiadó, Bp., 2003.
- Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája. A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere*. Tankönyvkiadó, Bp., 1986.
- Eliade, Mircea: *Képek és Jelképek*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1997.
- Durkheim, Émile: *Az öngyilkosság*. (Ford.: Józsa Péter). Osiris Kiadó, Bp., 2003.
- Dávidházi Péter: *„Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat Kiadó, Bp., 1989.
- Farkas Gyula: *A magyar romantika*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1930.
- Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk Alapítvány, 1999.
- Gyáni Gábor: *Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000.
- Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007.
- Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. (Szerk. Ferge Zsuzsa). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1971.
- Hunyady György: *Történeti és politikai pszichológia*. Osiris Kiadó, Bp., 1998.
- Kézdi Balázs: *A negatív kód. Kultúra és öngyilkosság*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1995.
- Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Bp., 2001.
- Lányi András: *A kettészakított üstökös. Széchenyi, Arany, Jókai, Görgey: Négy történelmi esszé*. Liget Műhely Alapítvány, Bp., 1992.
- Narratívák 3. A kultúra narratívái*. (Szerk.: Thomka Beáta.) Kijarat Kiadó, Bp., 1999.
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Bp., 2010.
- Oplatka András: *Széchenyi István*. Osiris Kiadó, Bp., 2005.
- Östör József: *A döblingi Széchenyi 1848-1860*. Szegedi Városi Nyomda, Bp., 1944.
- Pletl Rita: *A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa*. Kölcsey Intézet, Kölcsey füzetek XV. Bp., 2005.

Rihmer Zoltán-Wolfgang Rutz: *Depresszió és öngyilkosság a férfiaknál*. Springer Orvosi Kiadó, Bp., 2000.

Szolláth Dávid: *A kultusz kutatás két tendenciája*, Budapesti Könyvszemle, 2004/4.

Varga Zoltán: *A Széchenyi ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851-1918)*. Akadémia Kiadó, Bp., 1963.

White, Hayden: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Bp., 1997.

8.3. Tanulmányok

Angyal Dávid: *Gróf Széchenyi István döblingi évei*. Századok, 1922. (56. évf.) 6-8. sz. 465-498.

Bozsonyi Károly: *Az öngyilkossági idősorok komplex struktúrájának elemzése*. Szociológiai Figyelő 2000 szept. (II. folyam, IV. évfolyam, 1-2. szám), 128-134.

Mekis D. János: *Az esszé mint műfaj és típus*. Jelenkor, 1997/2. (XL. évf. 2. sz.) 178-181.

Szegedy- Maszák Mihály: *Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1976.

Viszota Gyula: *Egykorú iratok Széchenyi elmeállapotáról és haláláról*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1934. 144-152.

8.4. Levéltári kutatások

Viszota Gyula Gyűjteménye, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilmtára Széchenyi-Gyűjtemény

8.5. Elektronikus dokumentumok

Gróf Széchenyi István minden írása. [CD-kiadvány] Logod Bt. 2001.